

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Г.П. Підгрушний

ЗНАЧЕННЯ ПОЛЮСІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ У ВДОСКОНАЛЕННІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Г.П. Подгрушный

ЗНАЧЕНИЕ ПОЛЮСОВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УСОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Институт географии Национальной академии наук Украины, Киев

Раскрыта сущность процесса поляризации общественного пространства. Показано, что в конструктивно-прикладном аспекте поляризационная концепция эволюционировала от идей создания отдельных полюсов развития в депрессивных регионах до полицентризма в территориальном развитии. Проведена типизация полюсов развития по факторам формирования и масштабам территории воздействия. Установлено, что элементы сети территориальной организации общества в различные периоды под воздействием эндогенного потенциала и внешних воздействий могут терять или приобретать черты полюсов развития. Определена взаимосвязь между прохождением инновационных циклов и формированием полюсов развития. Выявлены растущие и затухающие центры в структуре территориальной организации общества в Украине, определены основные направления ее оптимизации.

Ключевые слова: полюс социально-экономического развития; территориальная организация общества; растущие, стабилизированные, стагнирующие, затухающие города.

G. Pidgrushnyi

IMPORTANCE OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT POLES IN THE SPATIAL ORGANIZATION OF SOCIETY

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

The essence of public space polarization processes has been uncovered. It has been shown that in the structural and applied aspects the polarizing concept evolved from the idea of creating separate development poles in depressed regions to polycentrism in territorial development. Development poles were classified according to the underlying factors and scale of the impacted territory. It has been found that the society territorial organization network elements at different periods can lose or acquire features of the development poles under the influence of endogenous capacities and external influences. The correlation between the periods of innovation cycle and development poles formation has been shown. The growing and decaying centers in the spatial society organization structure within Ukraine have been revealed and the main priorities for its optimization have been set.

Keywords: socio-economic development poles, spatial society organization, growing, stable, stagnant, decaying cities.

Вступ

Досліджувана проблема у своїй основі має глибоке онтологічне підґрунтя, пов'язане з фундаментальними властивостями простору, з його неоднорідністю та поляризованістю. Цим питанням присвячено низку праць щодо сутності самого простору, безкінечної множини його форм [15, 31], у тому числі щодо суспільного простору, який має свій конкретний вираз у *територіальній організації суспільства як процесу просторового упорядкування життєдіяльності суспільства, який проявляється у формуванні його різноманітних територіальних утворень* [20, с. 41].

До таких утворень належать інтегральні форми територіальної організації суспільства (ТОС) – локальні, точкові, агломеративні, ареальні та регіональні. Базовими і найчисленнішими серед них слід вважати точкові форми, що являють собою населені пункти різної величини та функціонального

типу. Саме до них, у реальних умовах суспільного розвитку, приурочені точки територіального оптимуму, або точки росту [3 та ін.].

Разом з тим, слід мати на увазі, що елементи ТОС (поселення), будучи різними за величиною, функціональними ознаками та рівнем поляризованості, перебувають у складній системі ієрархізованих взаємозв'язків і утворюють багаторівневу мережу. Таким чином вся система територіальної організації суспільства набуває своєї визначальної, іманентної властивості – мережевої поляризованості, яка є універсальною властивістю будь-якого простору [24, с. 32].

На сьогоднішній день сформувалась низка наукових теорій та концепцій, у рамках яких здійснено наукове осмислення об'єктивних процесів поляризації суспільного (соціально-економічного) простору [1, 8, 11, 14, 25]. Ми зупинимось лише на принципових положеннях, які мають безпосеред-

не відношення до проблем динаміки територіальної організації суспільства.

У сукупності теорій і концепцій соціально-економічного розвитку території умовно можна виділити дві альтернативні за суттю групи – теорії кумулятивної зумовленості та неокласичні теорії.

Спільною рисою теорій *кумулятивної зумовленості* є акцентуація на процесах (здебільшого внутрішніх), які ініціюють та підтримують соціально-економічний розвиток певної території, забезпечують його високу активність та значні масштаби.

Однією з перших у цій групі є розроблена в 1950-ті роки теорія «*полюсів росту*» Ф. Перру [18, 29]. Вихідним у цій теорії є положення про нерівномірність економічного росту країни, який забезпечується окремими виробництвами (галузями), здатними генерувати мультиплікативний (пропульсивний) ефект. Ці виробництва і складають суть полюсів росту.

Реалізація пропульсивного ефекту здійснюється через систему відношень «затрати – випуск» і проявляється в активному розвитку забезпечуючих, доповнюючих та обслуговуючих виробництв, що технологічно та економічно пов'язані з основною пропульсивною галуззю – полюсом росту.

Вчений приходить до висновку, що в самій природі економічного простору відсутні внутрішні стимули, здатні знижувати його поляризованість та встановлювати рівновагу. Звідси і його основний конструктивний висновок про необхідність запровадження політики гармонійного росту, яка була б спрямована на вирівнювання розвитку елементів економічного простору шляхом оптимізації каналів розподілу «ефекту тяжиння».

Подальшого розвитку теорія «полюсів росту» набула в працях учня Ф. Перру Ж.-Р. Будвіля [5], який конкретизував положення про абстрактний економічний простір, де формуються і функціонують полюси росту – пропульсивні галузі виробництва, які зосереджуються в конкретних територіальних таксонах – населених пунктах, міських агломераціях та регіонах. При цьому вибудовується досить чітка система їх ієрархізації, формування якої зумовлено основними закономірностями теорії «центральної місць» В. Кресталера.

Досліджуючи механізми розвитку ієрархічної системи міст Ж.-Р. Будвіль приходить до доволі дискусійного, на нашу думку, висновку про те, що саморозвиток можливий лише на верхніх ієрархічних рівнях територіально-господарських структур – в ядрах агломерацій та великих містах, а зростання елементів нижнього ієрархічного рівня забезпечується впливом елементів верхніх рівнів та механізмами дифузії інновацій. Тобто поза увагою цього вченого залишився той факт, що в окремих випадках малі та середні міста можуть концентрувати достатньо значний ендегенний потенціал, який за певних умов здатен забезпечити їм стрім-

кий розвиток та перехід на вищі ієрархічні рівні.

Значний внесок у розвиток теорії «полюсів росту» зробив П. Потье, розробивши концепцію «осей розвитку» [6]. Її основу складає положення про прискорений розвиток поселень, що локалізуються вздовж транспортних коридорів, які сполучають полюси економічного зростання.

Г. Мюрдаль [28] вважав, що ключову роль у розвитку окремих регіонів чи міст (полюсів росту) відіграє спеціалізація та пов'язаний з нею ефект масштабу виробництва.

Запропонована Х. Річардсоном модель росту міст та регіонів ґрунтується на локалізації в них немобільних (головним чином природних) та залученні мобільних (робоча сила, інвестиції і т. п.) ресурсів [30]. Зростаюча при цьому концентрація виробництва зумовлює виникнення та поширення агломераційного ефекту, який мотивує інвесторів та посилює локалізацію виробництва в окремих центрах, що в кінцевому результаті веде до зростання рівня поляризованості економічного простору країни.

У моделі «вулкан», розробленій Х. Гіршем, основний акцент припадає на інноваційні чинники розвитку [5]. Як і вулкани, полюси росту з часом «затухають». Причина цього криється у загальних тенденціях розвитку міських агломерацій, які з часом досягають «порогу» своєї ефективності і перетворюються на старопромилові депресивні ареали.

Згідно з Х.Р. Ласуеном, розвиток полюсів росту визначається ринковим попитом на певні групи товарів, що пов'язаний з експортним сектором економіки країни чи окремих її регіонів [6].

До числа теорій кумулятивної зумовленості розвитку слід віднести і розроблену Дж. Фрідманом теорію «центр-периферія» [27], яка розкриває механізм та напрямки трансформації поляризованої (центро-периферійної) просторової структури економіки держави. На його думку, не існує автоматизованих механізмів, здатних згладити різку просторову поляризацію економіки країни та вирівняти диспропорції у рівнях розвитку центру та периферії. Це і зумовлює необхідність активної участі управлінських структур у розв'язанні проблем просторового розвитку держави.

Група *неокласичних теорій* економічного розвитку території базується на принципово відмінних від теорій кумулятивної зумовленості позиціях. Представники цього напрямку (Дж. Борте, Х. Зіберт, Р. Хол, Ч. Джонс та ін.) [5, 13, 26] розглядають поляризацію економічного простору як тимчасове відхилення від притаманного йому стану рівноваги, яке, як правило, зумовлене зовнішніми викликами та неадекватними відгуками на них. При цьому наголошується, що механізми, які лежать в основі економічного розвитку міст та регіонів (зростання продуктивності праці, міжрегіо-

нальний обмін, мобільність факторів виробництва тощо), в довготривалій перспективі приведуть до їх конвергенції, нівелювання поляризованості економічного простору країни.

Погляди представників неокласичної школи неодноразово і небезпідставно піддавались критиці. Основним аргументом при цьому було ігнорування природно- та суспільно-географічних чинників розвитку території країни, оперування в моделях абстрактним простором, позбавленим конкретних особливостей, тощо. Саме ці та інші чинники роблять соціально-економічний ландшафт країни унікальним у кожній точці, унеможливають його нівелювання та «розмивання».

Актуальність дослідження.

Постановка мети

Актуальність цієї проблематики визначається необхідністю формування механізмів активізації соціально-економічного розвитку регіонів України. Як засвідчує світова практика, при вирішенні проблем регіонального розвитку ключову роль серед інших заходів відіграє формування системи полюсів зростання. Створення цих полюсів пов'язано із стимулюванням окремих видів економічної діяльності, які характеризуються потужним мультиплікативним ефектом і поширюють імпульси розвитку на оточуючу територію.

Адаптована до сучасних реалій України концепція полюсів зростання є одним із напрямків забезпечення наукових засад формування механізмів активізації регіонального розвитку, вирівнювання територіальних диспропорцій соціально-економічного розвитку держави.

Мета цієї публікації полягає у розкритті суті процесу поляризації суспільного простору, типізації полюсів зростання, їх ролі у процесах територіальної організації суспільства.

Виклад основного матеріалу

Аналіз існуючого наукового доробку засвідчує, що більш ніж п'ятдесятирічний період дослідження проблематики суспільно-територіальної поляризації відзначається еволюціонуванням основних уявлень про її сутність, шляхи і засоби згладжування в контексті завдань оптимізації територіальної організації суспільства. Можна констатувати, що в своїй конструктивно-прикладній частині вчення про поляризацію суспільного простору еволюціонувало від *ідеї створення окремих полюсів (ядер) зростання в депресивних регіонах до концепції поліцентризму*, що є нині домінуючою в регіональній політиці багатьох країн світу.

Практика *створення полюсів зростання* для забезпечення прискореного розвитку економічно відсталих територій набула значного поширення в 60 – 80-х роках минулого століття.

Приклади вдалої реалізації таких проектів ство-

рення полюсів зростання здебільшого стосуються так званих нових індустріальних країн, Китаю та ін. Зокрема можна виділити низку полюсів зростання, що успішно розвиваються на півдні Бразилії (штат Санта Катаріна), в Південно-Китайській та Індокитайській економічній зоні, «золотому трикутнику зростання» (Індонезія, Малайзія, Сінгапур), в районі Перської затоки, Туреччині та багато інших.

Серед невдалих проектів передусім слід назвати так звані «собори в пустелі», які були створені в зоні Меццоджорно (Південь Італії) в 60-х роках ХХ ст. Вони являють собою промислові центри, які не змогли інтегруватись з місцевим господарським середовищем і забезпечити належні імпульси для його розвитку. По суті, виник обернений ефект, коли полюси зростання не забезпечили розвиток навколишньої території, а «висмоктали» наявні на ній ресурси (насамперед людські) розвитку. Наслідком цього стало не згладжування, а навпаки, посилення територіальних диспропорцій у соціально-економічному розвитку окремих регіонів та країн. Подібні прорахунки в практиці регіонального розвитку були в Іспанії, Франції та інших країнах.

Не минули вони й Україну. Показовим у цьому плані були спроби стимулювання розвитку центральних та західних регіонів країни за рахунок будівництва в малих і середніх містах великих підприємств військово-промислового комплексу в 70 – 80-х роках минулого століття. При цьому досить широко проявився так званий ефект соціально-економічної територіальної несумісності нових підприємств і традиційних виробництв регіонів [16].

Формування полюсів соціально-економічного зростання можливе лише на основі всебічного врахування наявних на території внутрішніх і зовнішніх передумов і чинників розвитку, штучне (директивне) створення їх, виходячи лише з кон'юнктурних міркувань, є досить проблематичним. Місія, що відводиться полюсам соціально-економічного розвитку для вирішення проблем вдосконалення територіальної організації суспільства, має кореспондуватись з їх внутрішньою сутністю та можливостями реалізовувати функції динамічних елементів ТОС, її своєрідних «локомотивів».

Саме це і зумовлює необхідність уточнення поняття *«полюс соціально-економічного розвитку»* (ПСЕР) в його сучасній інтерпретації. Аналіз наукових розробок та вивчення досвіду функціонування полюсів розвитку дає підстави розглядати їх як центри соціально-економічної активності, що характеризуються викладеною нижче низкою ознак.

1. Для полюсів розвитку притаманна вища, ніж у навколишніх господарських центрах, динаміка розвитку, яка зумовлює ускладнення їх внутрішньої економічної, соціальної, плануванняльної та

Таблиця 1. Динаміка циклів Кондратьєва-Шумпетера в економіці України, роки

Цикли	Фази циклів			
	Підйом	Розквіт	Стагнація	Криза
Перший	1770 – 1800	1800 – 1820	1820 – 1835	1835 – 1845
Другий	1845 – 1870	1870 – 1880	1880 – 1890	1890 – 1900
Третій	1900 – 1910	1910 – 1920	1920 – 1930	1930 – 1935
Четвертий	1935 – 1950	1950 – 1970	1970 – 1980	1980 – 1990

організаційної структури.

2. Така динаміка зумовлена наявністю в полюсах певних видів економічної діяльності, матеріальних (пам'ятки історії та культури, сакральні об'єкти тощо) та нематеріальних (бренд території, креативна та ділова активність населення тощо) активів, здатних створювати ефекти мультиплікатора і акселератора.

3. Визначальною ознакою розвитку полюсів слід вважати активну реалізацію зовнішніх функцій, що справляють стимулюючий вплив на соціально-економічний розвиток прилеглої до них території. Тут йдеться про генерування полюсом імпульсів розвитку, які поширюються на навколишню територію. Природа цих імпульсів була розглянута нами в попередніх роботах [21, 22].

Виходячи із вищезазначеного, можемо констатувати, що *формування полюсів соціально-економічного розвитку є не тільки (чи навіть не стільки) результатом цілеспрямованих заходів регіональної політики держав, а наслідком об'єктивних проявів самоорганізації ТОС, що реалізуються згідно з фундаментальною властивістю суспільного простору – його поляризованістю.*

В усі періоди історії, на будь-яких територіях об'єктивно виникали та розвивались центри господарської активності, що мали основні ознаки полюсів соціально-економічного розвитку. Це має прямий зв'язок з процесами урбогенезу. Цілком очевидно, що виникнення міста, його формування та подальший розвиток неможливі без містоформуючих видів діяльності, що характеризуються достатньо високим динамізмом; без визначеної господарської спеціалізації, яка зумовлює його зовнішні впливи; без структурних ускладнень тощо. Тобто, на етапі виникнення та інтенсивного розвитку місто, чи будь-який значний населений пункт набуває ознак ПСЕР. Отже, динаміка процесів урбогенезу значною мірою відображає динаміку формування ПСЕР.

Динаміка урбогенезу, а відтак і формування ПСЕР, зумовлюється головним чином інтенсивним розвитком певних видів економічної діяльності. Разом з цим, історичний досвід свідчить, що визначальною рисою розвитку як глобальної економічної системи, так і економіки окремих країн є циклічність. Пояснення цього феномену знаходимо в інноваційній теорії довгих хвиль в економіці

– циклів Кондратьєва-Шумпетера, якій присвячено чимало публікацій [2, 4, 10, 17, 19 та ін.].

Отже, урбогенез та пов'язане з ним формування полюсів соціально-економічного розвитку також матимуть циклічний характер.

Ця гіпотеза має цілковите підтвердження на прикладі України. Спираючись на існуючий науковий доробок, можна окреслити часові рамки проходження в економіці України чотирьох циклів Кондратьєва-Шумпетера (ЦК) та виділити основні фази їх динаміки – підйом, розквіт, стагнацію, кризу (табл. 1).

У досліджуваний період (1770 – 1990 роки; індустріальна епоха та період проходження чотирьох ЦК) в Україні чітко виділяються чотири хвилі урбогенезу, пов'язані з масовим виникнення нових поселень, що набули статусу міст (рис. 1).

Перша хвиля припадає на період 1770 – 1790 роки, коли на території України з'явилося близько 95 нових міст, переважно на півдні країни та у Донбасі. Саме тут набули розвитку пріоритетні виробництва першого ЦК – вугільна промисловість, виробництво чавуну та сталі, суднобудування та різноманітні супутні виробництва. Хронологічно фаза росту першої хвилі урбогенезу збігається з фазою підйому першого ЦК.

Серед міст, що виникли в цей період, слід назвати Селидове (1770), Торез (1770), Запоріжжя (1770), Кривий Ріг (1775), Дніпропетровськ (1776), Макіївка (1777), Амвросіївка (1778), Авдіївка (1778), Мелітополь (1784), Сніжне (1784), Миколаїв (1788) та багато інших. Ці міста на початку індустріальної епохи відіграли роль ядер освоєння, консолідації та розвитку значної території півдня та сходу країни.

Друга хвиля урбогенезу припадає на 1860–1880 роки. В цей час виникло близько 70 нових міст. Значна їх кількість розвивалась на основі тих видів економічної діяльності, що використовували інновації другого ЦК – механічне виробництво на основі парового двигуна, залізничний транспорт тощо. Це передусім низка поселень, що згодом стали великими залізничними вузлами – Попільня (1860), Лозова (1868), Синельникове (1868), Знамянка (1869), Козятин (1870), Вапнярка (1870), Ясинувата (1872), Цвіткове (1876) та інші.

У Донбасі формуються нові полюси росту, що розвиваються не тільки на основі видобування

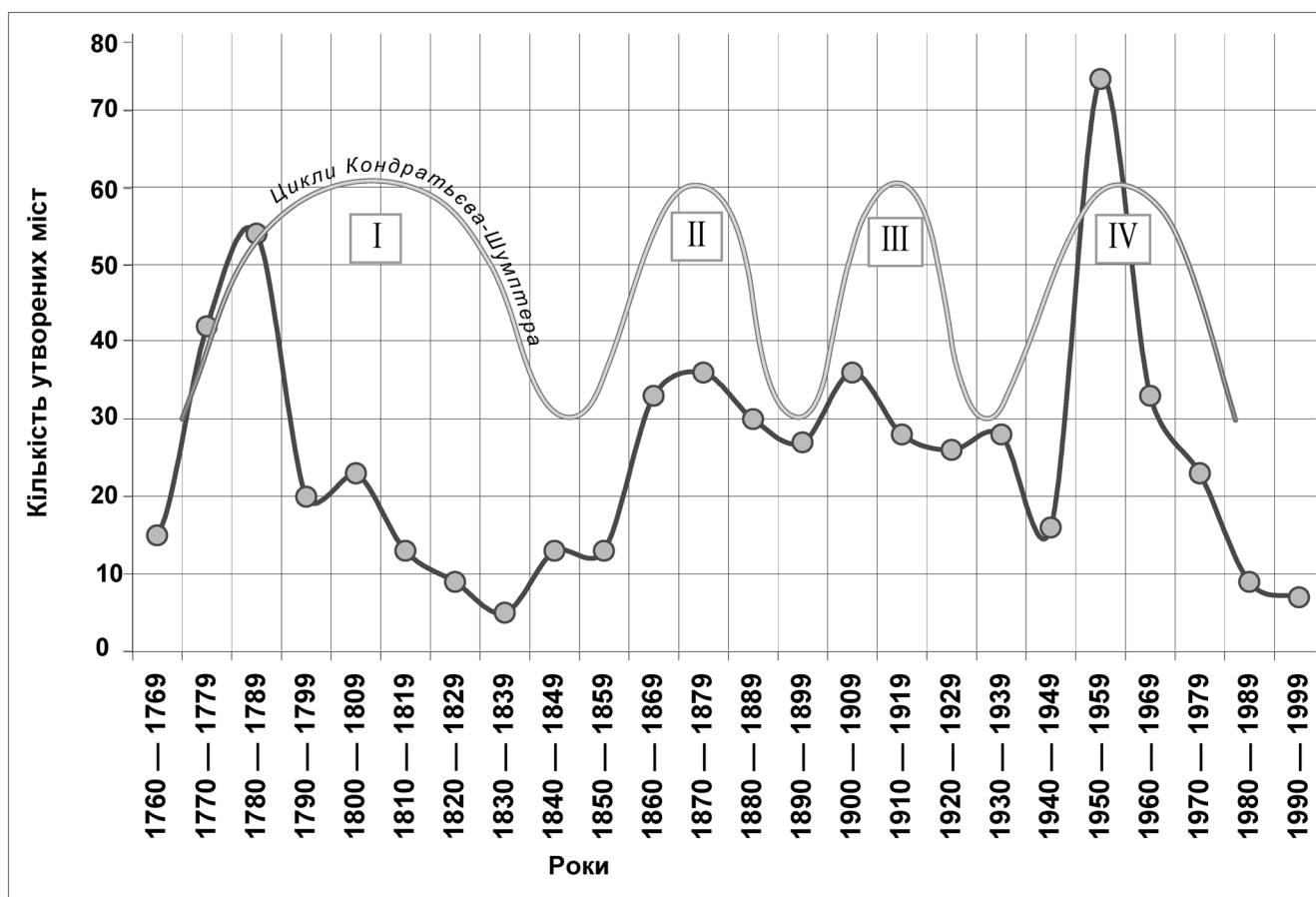

Рисунок 1. Проходження циклів Кондратьєва-Шумпетера та динаміка виникнення міст в Україні

кам'яного вугілля, а й металообробки, виготовлення різноманітного технологічного обладнання, хімічного виробництва тощо. Це – Горлівка (1867), Краматорськ (1867), Донецьк (1869), Харцизьк (1869), Дружківка (1870) та інші. Поселення, які почали інтенсивно розвиватися на основі механічного виробництва, з'являються у цей час і в інших регіонах України.

Третя хвиля урбогенезу охоплює період 1900 – 1920 років. У цей час на території країни з'являється близько 65 нових міських поселень. Значна їх кількість знаходилась у Донбасі, де в цей період відбувалось активне ущільнення економічного простору. Це такі міста, як Артемівськ (1910), Краснодон (1910), Докучаєвськ (1912), Рубіжне (1915) та інші.

Розвиток більшості цих міст відбувався на основі виробництв, пріоритетних для третього ЦК, – важкого та середнього машинобудування, основної хімії, супутніх та доповнюючих їх виробництв.

Отже, в цей період відбувалось активне ускладнення ТОС країни, що супроводжувалось появою нових полюсів соціально-економічного зростання. Як і в попередніх випадках, фаза росту третьої хвилі урбогенезу збігається у часі з фазою підйому третього ЦК.

Четверта, найвища хвиля урбогенезу припадає

на 1950 – 1980 роки. В цей час в Україні з'являється близько 110 нових міських поселень. Особливістю цієї хвилі є те, що її пік за часом практично збігається з піком четвертого ЦК. Технологічні інновації цього циклу пов'язані з розвитком електроенергетики (насамперед атомної), хімією органічного синтезу, транспортним машинобудуванням, виробництвом засобів зв'язку тощо. Саме в цей період в Україні були засновані міста, де будувалися АЕС, – Енергодар (1970), Кузнецовськ (1973), Южноукраїнськ (1975), Щолкіне (1978), Прип'ять (1979). З'являються й нові міста у зв'язку з будівництвом ТЕС – Добротвір (1951), Вугледар (1966) та інші.

Виникають нові поселення на основі розробки родовищ кольорових металів, необхідних для пріоритетних виробництв четвертого ЦК, – Іршанськ (1953 р.), Вільногірськ (1956), Побузьке (1959) та інші. Набуває статусу міст низка населених пунктів, де були збудовані підприємства машинобудування, хімічної промисловості тощо.

Наведені приклади не означають, що динаміка урбогенезу та формування полюсів соціально-економічного зростання зумовлюються лише чинниками циклічного розвитку економіки. В кожній з хвиль урбогенезу є немало прикладів виникнення нових поселень, що набували ознак полюсів зрос-

Таблиця 2. Типізація міських поселень України за динамікою чисельності населення, 2000 – 2010 роки

Типи міських поселень	Зростання (+) чи зменшення (-) чисельності населення, 2010 р. у % до 2000 р.	Кількість	Чисельність населення, тис. осіб	Частка у населенні країни, %
Зростаючі	Більше +20%	14	88,9	0,2
	Від +10% до 20%	21	185,9	0,4
	Від +1% до +10%	57	3896,4	8,5
	Разом	92	4171,2	9,1
Стабілізовані	Від +1% до -1%	62	2057,6	4,5
Стагнуючі	Від -1% до -10%	304	16286,0	35,5
Згасаючі	Від -10% до -20%	437	6908,7	15,1
	Від -20% до -40%	332	1755,5	3,8
	Від -40% до -60%	70	160,0	0,3
	Більше -60%	20	25,8	0,1
	Разом	859	8850	19,3

тання на основі переробки різних видів місцевої сировини, зручного транспортно-географічного положення, використання рекреаційних ресурсів тощо.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що залежно від провідного фактора формуються ПСЕР промислового, науково-інноваційного, транспортно-логістичного, сервісного, рекреаційно-туристичного та інших типів. Більшість реально існуючих ПСЕР належать до змішаних типів, де поєднується дія декількох чинників формування, що більшою мірою здатні забезпечити їх високий динамізм.

За величиною та масштабами впливу на навколишню територію ПСЕР поділяються на локальні, районні, міжрайонні, регіональні та міжрегіональні. Останні можуть набувати метрополітарних ознак і поширювати свій вплив за межі держави [9]. Тобто йдеться про існування в країні мережевої поселенської структури, основу якої мають складати динамічні елементи – полюси соціально-економічного розвитку різної величини, типів та інтенсивності впливу на навколишню територію, що перебувають у складній ієрархічній супідрядності. Власне, така мережа і формує територіальну організацію суспільства.

При цьому окремі елементи мережі ТОС в різні періоди під дією ендогенного потенціалу та зовнішніх впливів можуть набувати або втрачати ознаки полюсів соціально-економічного зростання, входить в кризовий стан.

Отже, *мережа ТОС включає динамічні (полюси соціально-економічного зростання), стабілізовані, стагнуючі та згасаючі елементи (поселення).*

Проблема згасаючих міст (shrinking city) набула

надзвичайної актуальності. Значна увага їй вивченню приділяється в зарубіжній науковій літературі.

Проведений аналіз засвідчив, що мережа міських поселень України нині є вкрай розбалансованою і перебуває в стані глибокої кризи. Із майже 1320 міських поселень країни до категорії згасаючих та стагнуючих потрапляє 1163 (табл. 2). В них проживає майже 55 % всього населення України.

Згасаючі та стагнуючі центри поширені повсюди по території країни, найбільша їх концентрація спостерігається у Донбасі. До їх числа належать переважно моно- та вузькоспеціалізовані на виробництвах першого та другого технологічних укладів нереструктурізовані промислові центри.

Значна концентрація згасаючих та стагнуючих центрів спостерігається також у депресивних сільськогосподарських ареалах, віддалених від регіональних і міжрегіональних центрів. Занепад сільського господарства та інфраструктури і пов'язана з ним депопуляція периферійних сільських територій зумовили також згасання їхніх консолідуючих центрів.

До категорії зростаючих центрів, що мають риси полюсів розвитку, відноситься 92 міських поселення, де проживає лише 9,1 % населення України. При цьому зростаючі центри розміщені по території країни вкрай нерівномірно. Основна їх кількість зосереджена в метрополітарних ареалах довкола Києва, Харкова, Львова, інших великих міст та в рекреаційних зонах півдня країни.

В ідеалі оптимізація мережі ТОС України потребує збільшення кількості динамічно зростаючих міських поселень (ПСЕР) як мінімум в 4 – 4,5 рази, що відповідало б кількості обласних та районних центрів та центрів міських рад країни.

Оптимізація ТОС країни має здійснюватись не лише шляхом збільшення кількості динамічних

елементів, а й за рахунок поліпшення їх якісних характеристик. Це стосується кількох аспектів:

1) набуття полюсами розвитку міжрегіонального, а в окремих випадках і регіонального рівня, метрополітарних ознак – особливо важливих для суспільного розвитку функцій, реалізація яких виходить за межі держави та забезпечує її взаємодію з глобальною економічною системою;

2) посилення фактора інноваційної діяльності у формуванні ПСЕР, особливо регіонального, міжрайонного, а в окремих випадках і районного рівнів. Світовий досвід засвідчує, що процес продукування та впровадження технологічних інновацій характеризується високим пропульсивним потенціалом, який забезпечує формування не тільки окремих полюсів, а цілих ареалів розвитку;

3) активізація використання місцевих умов і ресурсів для формування локальних та районних ПСЕР; пропульсивний ефект при цьому має забезпечуватись завдяки формуванню економічних кластерів, що розвиваються на основі переробки певних видів сировини чи виробництва окремих видів продукції, надання послуг тощо.

Результатом оптимізації ТОС має стати збалансована за ієрархічним принципом система полюсів зростання, здатна стимулювати та підтримувати соціально-економічний розвиток територіальних таксонів усіх рівнів – від локального до загальнонаціонального.

За своєю суттю *ідея оптимізації ТОС на основі формування збалансованої системи полюсів соціально-економічного розвитку* відповідає основним положенням *концепції поліцентризму в територіальному розвитку*, доповнює та поглиблює їх.

Термін **«поліцентричний територіальний розвиток»** вперше широко застосовано у «Керівних принципах сталого просторового розвитку Європейського континенту».

Такий розвиток «передбачає існування плюралістичної системи схожих за розмірами міських агломерацій на різних рівнях територіальної ієрархії на відміну від ситуації, коли єдиний великий міський центр домінує на кожному рівні та навіть унеможлиблює існування проміжних рівнів» [12, с. 117]. Тим самим поліцентричність мережі міських поселень забезпечує збалансованість територіального розвитку, нівелювання його диспропорцій.

Поліцентричність має забезпечувати збалансованість на усіх територіальних рівнях: на міжнародному – сприяти виникненню нових метрополісів, здатних знижувати ефект надмірної економічної поляризації в глобальних містах; на національному – сприяти створенню збалансованої системи зростаючих міст, в якій не було б надмірного домінування лише єдиного столичного центру; на регіональному – підтримувати зростання середніх та малих міст, що в кінцевому результаті сприятиме

розвитку сільської території.

Концепція поліцентризму та ідеї формування збалансованої системи ПСЕР чітко кореспондуються з основними завданнями державної регіональної політики, спрямованої на загальне зростання економічної активності, продуктивності праці та якості життя в регіонах держави, згладжування різких диспропорцій в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів, на прогресивні трансформації в структурі економіки, соціальної сфери та системи розселення країни.

Виходячи із самої суті завдань регіональної політики держави, формування збалансованої системи ПСЕР може і повинно стати адекватним і дієвим інструментом у їх вирішенні.

Висновки

1. Суть процесу поляризації суспільного простору полягає в посиленні його неоднорідності та супроводжується зростанням концентрації активності в окремих його місцях. Поляризація є універсальною властивістю будь-якого простору.

2. Суспільний простір, як поняття доволі абстрактне, має конкретний вираз у територіальній організації суспільства. Її елементи, будучи різними за величиною, функціональними ознаками та рівнем поляризованості, перебувають у складній системі ієрархізованих взаємозв'язків і утворюють багаторівневу мережу. Таким чином вся система територіальної організації суспільства набуває своєї визначальної, іманентної властивості – мережевої поляризованості.

3. Динамічними елементами в територіальній організації суспільства є полюси соціально-економічного розвитку, що являють собою центри соціально-економічної активності, які характеризуються вищою, ніж у навколишніх господарських центрах, динамікою розвитку, наявністю певних видів економічної діяльності, матеріальних та нематеріальних активів, здатних створювати ефекти мультиплікатора і акселератора; активною реалізацією зовнішніх функцій, що зумовлюють стимулюючий вплив на соціально-економічний розвиток прилеглої до них території.

4. Формування полюсів соціально-економічного розвитку є не тільки результатом цілеспрямованих заходів регіональної політики держав, а й наслідком об'єктивних проявів самоорганізації ТОС.

5. Залежно від провідного фактора формуються полюси соціально-економічного розвитку різних типів. За величиною території, на яку полюси здатні поширювати імпульси розвитку та консолідації, вони поділяються на локальні, районні, міжрайонні, регіональні та міжрегіональні.

6. Окремі елементи мережі ТОС в різні періоди під дією ендogenousного потенціалу та зовнішніх впливів можуть набувати або втрачати ознаки полюсів соціально-економічного зростання, входячи

ти в кризовий стан. Отже, мережа ГОС включає в себе динамічні (полюси соціально-економічного зростання), стабілізовані, стагнуючі та згасаючі елементи (поселення).

7. Оптимізація ГОС полягає у формуванні зба-

лансованої за ієрархічним принципом системи полюсів зростання, здатної стимулювати та підтримувати соціально-економічний розвиток територіальних таксонів усіх рівнів – від локального до загальнонаціонального.

Література

- Андерсон Н.В. Систематика и анализ современных теорий регионального экономического роста и регионального развития // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. – 2012. – Т. 17. Вип. 2. – С. 7 – 15.
- Аниміца Е.Г. Феномен кондратьевских волн и циклов в развитии промышленности Уральского макрорегиона // Модернизационно-инновационные процессы в социально-экономическом развитии регионов и городов: монография. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2013. – С. 11 – 23.
- Ахизер А. С. Научно-техническая революция и некоторые социальные проблемы производства и управления. – М.: Наука, 1974. – 309 с.
- Бабурин В.Л. Инновационные циклы в российской экономике: монография. – М.: КРАСАНД, 2010. – 216 с.
- Гаджиев Ю.А. Неоклассические и кумулятивные теории регионального экономического роста и развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.koet.syktsu.ru/vestnik/2008/2008-1/1/1.htm>
- Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
- Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии: монография. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
- Гусейнов Р.М., Горбачева Ю.В., Рябцева В.М. История экономических учений: учебник. – М.: ООО «Издательский Дом ИНФРА-М», 2000. – 420 с.
- Денисенко О.О. Процеси метрополізації: світогосподарський аспект: монографія. – К.: Інститут географії НАН України, 2012. – 193 с.
- Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України: монографія. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.
- Корчагин Ю.А. Региональная экономика и финансы: учебное пособие. – Воронеж: ЦИРЭ, 2010. – 260 с.
- Куйбіда В.С., Негода В.А., Толкованов В.В. Регіональний розвиток та просторове планування території: досвід України та інших держав-членів Ради Європи: збірник нормативно-правових актів і науково-аналітичних матеріалів з питань регіонального розвитку та просторового планування. – К.: Видавництво «Крамар», 2009. – 170 с.
- Кузнецов О.В. Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 309 с.
- Мальй І., Тищенко А. Эволюция национального, регионального и глобального в управлении экономикой // Журнал европейской экономики. – 2012. – Том 11 (№ 2). – С. 151 – 167.
- Марков К.К. Пространство и время в географии // Природа. – 1965. – № 5. – С. 56 – 61.
- Масляк П.А. Машиностроительные территориальные системы в агропромышленном комплексе Украинской ССР: Автореф. дис. ...канд. геогр. наук / Отделение географии Ин-та геофизики им. С.И. Субботина АН УССР. – К., 1982. – 17 с.
- Меньшиков С.М., Клименко Л.А. Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу: монография. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 272 с.
- Перру Ф. Экономика XX века // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. Том 4. : Век глобальных трансформаций. – М., 2004. – С. 413.
- Підгрушній Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України: монографія. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.
- Підгрушній Г.П. Територіальна організація суспільства: сучасні підходи до розуміння категорії та її практичне значення // Укр. геогр. журн. – 2010. – №2. – С. 40 – 44.
- Підгрушній Г.П., Денисенко О.О. Київ та прилегла територія в системі центр-периферійної взаємодії // Укр. геогр. журн. – 2013. – №1. – С. 27 – 35.
- Підгрушній Г.П., Денисенко О.О. Визначення впливу Києва на прилеглу територію в контексті завдань територіального планування // Досвід та перспективи розвитку міст України. Проблеми перспективного розвитку м. Києва: зб. наук. праць. – Вип. 23. – К.: ДП УДНДПМ «ДІПРОМІСТО» ім. Ю.М. Білоконя, 2013. – С. 85 – 101.
- Родман Б.Б. Уроки географии // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 36 – 48.
- Родман Б.Б. Поляризованная биосфера: сб. статей. – Смоленск: Ойкумена, 2002. – 336 с.
- Сорвина Г.Н. Экономическая мысль XX столетия: страницы истории. Лекции. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 202 с.
- Borts G.H., Stein J.I. Economic growth in a free market. – New York, London, 1964. – 326 p.
- Friedman J. Regional development policy. – Cambridge: MIT Press, 1966. – 189 p.
- Myrdal G. Economic theory and under-developed regions. – N.Y.: Harper and Row, 1957. – 345 p.
- Perroux F. Note sur la ville considerée comme pole de developpement et comme foyer du progress // Revue Tiers-Monde. – 1967. – Т.8. № 32. – P 1147 – 1158.
- Richardson H.W. Regional growth theory. – London, 1973. – 256 p.
- Wallerstein I. The timespace of world-systems analysis: a philosophical essay // Hist. Geogr., 1993. – 23, № 1 – 2.